

Jelenkori gazdaságtörténet

Foglalkozási és megélhetési stratégiák

Ez a fejezet arra keres választ, hogy az egyes cigány/roma csoportok, illetve közösségek a munkaerőpiacról való kiszorulásuk következtében az elmúlt évtized során milyen megélhetési stratégiát alakítottak ki, s hogy írható le jövedelemszerkezetük. A megélhetés ezen újfajta rendszerében milyen mértékben és módon mozgósíthatók az egykor volt, hagyományosnak nevezett mesterségek és megélhetések, amelyek a még az extenzív szocialista iparosítást megelőzően működtek, illetve részben folyamatosan tovább élő, kiegészítő jövedelemforrást biztosító tevékenységformák? Melyek azok a tevékenységek, amelyek mintegy újjításként kerültek a cigánycsoportok gazdasági gyakorlatába?

Az egyes közösségek tagjai a stratégia vagy stratégiák kidolgozásában valóban közösségként, csoportként viselkednek, vagy pedig a válaszok és a választások egyre inkább egyéni jelleget mutatnak. A megélhetés és a foglalkozások mintegy taxatív felsorolása révén megpróbáljuk az egyes tevékenységek jövedelemszerkezetén belüli hozzávetőleges arányát megadni, és a tevékenységek felsorolását rendszerként értelmezni. A rendszerbe bekerült tevékenységek ideologikus magyarázatára is kíváncsiak vagyunk, de értelmezni kívánjuk az elutasító döntéseket is, amikor is azt firtatjuk, hogy valami, ami amúgy adott közösségben mások számára releváns gyakorlat, azzal a romák miért nem élnek, s erről milyen magyarázattal szolgálnak.

Így adott közösség választását alapvetően a helyi munkamegosztás rendszerében tudjuk tárgyalni. A megélhetés, a foglalkozások, illetve tevékenységek választása adott csoportokon belül értelmezhető-e etnikus választásként, illetve etnikus értékjelzőként? Milyen módon határozza meg a cigánycsoportok stratégiáját a természeti és a gazdasági környezet? Mik a választások legfontosabb „népi közgazdasági” kategóriái, így mik az üzletesség, a megéri, a megtérülés, a befektetés, a haszon magyarázatai? A cigánycsoportok megélhetése és ilyenformán gazdálkodása a többemű, az azonnali jövedelemszerzés mindent elvállalható struktúrájától a tudatos árutermelői, kereskedői üzem megszervezéséig terjed.

E két végpontot kívánjuk többek között elemezni a közben fellelhető társadalom, illetve üzemtípusok bemutatásával együtt. Így helyeződik rendszerbe (a szalkszentmártoni, a tiszavasvári, az ónodi, a bogácsi, a kétegyházi, az ároktői, a nagycserkeszi romacsoportok esettanulmányán keresztül) a gyűjtögető és zsákmányoló tevékenységek széles köre, a guberálás, szelektív hulladék-

gyűjtés, az alkalmi és napszámos munka, a háziipari tevékenység, a mezőgazdasági termelés, a szociális gondoskodás, illetve ellátás, a legális és illegális kereskedelem, a feketegazdaságba sorolható csempészkedés, s egy magasabb szinten megnyilvánuló vállalkozói tevékenység.

Dupcsik Csaba „Cigányháztartások jövedelmi viszonyai” című tanulmányában az 1993–1994-es Kemény—Havas—Kertesi cigányvizsgálat és az 1993-as ELAR-felvétel adatait veti össze. Témánk szempontjából érdemes idézni a 13. táblázat — átlagos háztartások, illetve átlagos cigányháztartások jövedelmi szerkezetének összehasonlítása, 1993 (%) — adatait. Eszerint az átlagos cigányháztartás jövedelmei (%-ban) az alábbiak szerint oszlanak meg: keresetek (31,80); vállalkozói bevételek (1,41); nem főállású tevékenységből eredő bevételek (3,19); nem munka jellegű jövedelmek (65,58), míg az átlagos háztartás jövedelmei 54,59–4,29–9,15–31,96 százalékarányok szerint oszlik meg. A cigánycsaládok esetében a nem főállású tevékenységből a „háztartások egy átlagos tagjára évente 2093 forint jövedelem jut”. Mik tartoznak a nem főállású tevékenységek közé? A gyűjtögetés, böngészés/mezgerelés, guberálás, kereskedés (belkereskedelem—külkereskedelem), saját készítésű tárgyak eladása, szolgáltatás, bér munka, bérbeadás, egyéb jövedelemszerző tevékenység. A falusi cigányság „túlélésének elméletileg öt lehetséges módja képzelhető el, a legfontosabbnak az ún. informális szektorba való bekapcsolódás mutatkozott. A harmadik világ országaiban és általában a piacgazdasági viszonyok között a munkaerő azon része, amelyet a modern tőkegazdaság nem képes integrálni, az ún. informális szektorban találja magát. Mondják ezt önfenntartó szektornak, a szegénység gazdaságának, piac alatti gazdaságnak, a túlélés gazdaságának, informális szektornak és — Magyarországon — feketegazdaságnak”. Tóth Pál az informális szektor kifejezést javasolja használni, kiindulva abból a megfigyelésből, hogy az ebben a szektorban tevékenykedők kivonják magukat az elvonási kötelezettségek alól, mint például adó-, tb-járulék-, vámfizetések alól.

Kemény István az 1993–1994-es cigányvizsgálat eredményeinek ismertetése során erről a kategóriáról a következőképpen fogalmaz:

„... a roma munkanélküliek és inaktívak egy része a szürke- és a feketegazdaságban dolgozik, és bizonyos, hogy a romacsaládok megélhetésében a láthatatlan jövedelmek jelentékeny szerepet játszanak. A láthatatlan gazdaságban végzett tevékenységekről és a láthatatlan jövedelmekről az 1993–1994-es reprezentatív kutatás sem tudott számot adni. Valamely mértékig azonban számot tudott adni azokról a tevékenységekről, amelyeket a megkérdezettek nem kívántak eltitkolni, mivel azok adómentesek voltak. Kérdőívünkben szerepelt egy tevékenységi lista. A megkérdezett háztartások egyharmadában neveztek meg egy, tizennyolc százalékában két és tíz százalékában három vagy több ilyen, a család megélhetésében szerepet játszó tevékenységet.”

Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről

Egyfelől kérdéses, hogy egy szociológiai kutatás a maga kérdőíves, esetleg interjú technikájával egy-egy felvételi alkalommal a jövedelmi viszonyok megismerésében milyen mélységig képes eljutni, másfelől kérdéses, hogy a statisztikai adatokká alakított mérőszámok milyen mélységben képesek az egyes háztartások valódi stratégiáit feltárni. Nem a kételkedés tehát, hanem a megismerés vágya vezet minket egy más módszer alkalmazásához. Világos ugyanis, hogy a nem főállású tevékenységből származó bevételek számtalan konkrét

esetben meg kell haladják az említett egy főre eső 2093 forintot, és az is valószínű, hogy e tevékenységi formák egymás mellett élésének bonyolult rendszerre is kialakult.

Az itt következő szöveg első részében azokat a tevékenységeket soroljuk fel, amelyek az elmúlt évtized jellemző vagy legalábbis elterjedt és gyakori megoldásait jelentik. Ezekről részben az irodalomból is értesülhettünk, részben pedig saját terepmunkáink megfigyeléseiből származnak. A következő részben jobbra olyan esettanulmányok szerepelnek, amelyek hosszabb résztvevő-megfigyelések, dokumentumfilm-készítések, etnográfiai terepmunkák tapasztalati eredményeinek összegzései.

A lehetséges tevékenységi formák számbavétele

Ebben a felsorolásban nem vesszük számba azokat a tevékenységeket, amelyek főállású munkahelyen végzett munkát jelentenek, hanem csak az olyanokat,

A gyűjtögetés kategóriába tartozik a gyógynövények és a rözse gyűjtése (Szuhay Péter felvételei, 1993)

amelyek megélhetést, azaz a családi háztartásba, illetve gazdaságba befolyó jövedelemforrásokat biztosítanak, és statisztikailag nehezen mérhetők, értelmezhetők.

Gyűjtögetés-zsákmányolás

Ebbe a csoportba leginkább az etnológiai-etnográfiai irodalomból ismert kategóriákat sorolhatjuk, így a vadon nőtt erdei gyümölcsök, illetve termékek, gyógynövények, csigák gyűjtését, a halászó és vadászó tevékenységet. Az ország területén az ökológiai viszonyoktól függően a legkülönbözőbb és egymástól eltérő lehetőségek állnak az emberek rendelkezésére, így málna, szeder, som, kökény, bodza, makk, gesztenye, hársvirág, gomba, kamilla (székfű), gyermekláncfű, vérehullató fecskefű, macskagyökér, útilapu gyűjtésére vannak adataink. Ezen termékek jelentős részét a felvásárlóknál értékesítik a begyűjtők, ám néhány termék esetén (ilyen például a gomba és a gyümölcsök) a ház-

Az elhullott állatok megszerzése — akár a döngkutakból is — az időszakos túlélést biztosítja (Bódi László felvétele, 1998)

sok, falvak utcái, ahol kukázás, illetve lomtalanítás során szerezhethők meg a javak. A gyűjtés irányulhat élelmiszerre, ruhára, papírra, fémre, de bármilyen újból hasznosítható termékre, így akár az akkumulátor, akár a háztartási gépek szétszerelése követelhet meg egyfajta szakosodást.

Az elhullott állatok megszerzése — akár a döngkutakból, akár a paraszti háztartásokból — egyre jelentősebb forrása lesz az időszakos túlélésnek.

tartás saját fogyasztásába is bekerülhetnek kisebb mennyiségben. Ez még inkább igaz a halászó és vadászó tevékenységekre. A halászat általában tilalmas vizeken, engedély nélkül folyik, ám olyan részeken, amelyen mások nem halásznak, illetve ahol nem horgásznak. A halászás során birtokba vett vizek általában nem élő vizek, lefolyással nem rendelkező ártéri öntésterületek, egykori kubikgödörök. A vadászat rendszerint szintén engedély nélküli, orvvadászat, amely alapvetően az apró vadak cserkészésére törekszik, de nem ritka nagyobb vadak elejtése sem. Említhető a préméért folytatott hörcsögözés is.

Idesorolhatjuk a guberálás és szelektív hulladék-gyűjtés során a fogyasztható és értékesíthető javak megszerzését. E tevékenység legnépszerűbb helyei a szeméttelepek és a város-

Böngészés, mezgerelés

E tevékenységek elsősorban a betakarítás után felszabaduló nagyüzemi táblákon maradt kultúr-növények utólagos betakarítására koncentrálnak. A kukorica, a cukorrépa, a krumpli, a napraforgótáblák és a leszüretelt szőlőtágok maradványtermésének összegyűjtése sokszor kecsegtet olyan mennyiségű termés megszerzésével, amiből kerül piacra és a háztartás saját fogyasztására is.

„Szedd magad!- akció

E sajátos átmeneti forma elméletileg egyszerre volna sorolható a böngészés és a kereskedés kategóriájába. Lényege szerint a felszabaduló gyümölcsösökben a vásárlók nagy mennyiségben szednek gyümölcsöt (amit kifizetnek, s ilyenformán tőkét ruháznak be), s azt a későbbiek során piacon, kereskedelmi felárral továbbadják, ám sem a termelők, sem a kereskedők szférában nem regisztráltatják magukat.

Alkalmi és bérmunka

Az e csoportba tartozó tevékenységek általános jellemzője, hogy a munkavállalók más gazdaságában egy-egy napra vagy akár hosszabb időszakra szegődnek el napi vagy heti bérért, amelynek során sem ők magukat, sem az őket alkalmazók nem regisztrálnak, illetve regisztráltatnak. A tevékenységtípusok nagy része idényjellegű kampánymunka és elsősorban a mezőgazdasági termelés területein jellemző, főleg magán-gazdaságokban, de időnként előfordul munkavállalás szövetkezetekben és állami gazdaságokban is. A mezőgazdasági termelésen belül leggyakrabban a növénytermesztés egyes munkafázisaiban találkozunk ilyen munkavégzéssel. Így a kukori-

A fogyasztható és értékesíthető javak megszerzése, guberálás és hulladékgyűjtés során (Gózon Francisco felvétele, Ózd, 1992, Bozzi Vera felvétele, Budapest, 1992)

Háziiparosok vállalkozói tevékenysége a kosárfonás
(Szuhay Péter felvétele, Köröm, 1992)

Szolgáltatás

Idesorolhatjuk az egyre jelentéktelenedő zenélést és a háziiparosok, specialisták ipari jellegű szolgáltatásait, például festést, meszelést, tapasztást.

Egyes közösségekben nem jelentéktelen bevételi forrást képezhet a fuvarozó tevékenység. Elsősorban a lófogattal rendelkező gazdaságok számára adott ez a lehetőség.

Újabb jelenségként tarthatjuk számon a „szocpolos” lakás-, illetve házépítő tevékenységet. Itt nemcsak a regisztrált vállalkozók találnak munkát, hanem alkalmi „vállalkozók” is. A konstrukció lényege, hogy a szocpol-támogatásban részesülő, ám önálló tőkével nem rendelkező családok részére a vállalkozó megépíti a lakást addig a pontig, amíg kezdve már az OTP folyósítja a támogatás összegét, amit azonban már nem a kedvezményezett, hanem a vállalkozó vesz fel. A vállalkozó érdeke, hogy olyan családokat is rábeszéljen az építkezésre, illetve a támogatás megszerzésére, akiknek amúgy ez korábban nem állt szándékában. Ebben az esetben az építetők valamennyi pénzcéket visszakapnak a vállalkozótól. Az építők rendszerint munka nélküli romákat alkalmaznak az építkezésen napszámosként, s ezzel többeknek biztosítanak alkalmi megélhetést, így akár az építetők családtagjainak is. Monopol helyzetü-

ca, cukorrépa, zöldségek kapálása, a termények betakarítása (kukoricatérés, répaszedés, paprika- és paradicsomszedés), a termények behordása jelent időszakos elfoglaltságot. De idesorolhatók a gyümölcs és a szőlő metszése, szőlő kapálása, a gyümölcs és a szőlő szüretelése. Az állattartás területén néhány kampánymunka jelent kiszámítható napszámos- és bérmunkát, például a birkanyírás vagy a libatollfosztás. Kisebb gazdaságok csak néhány emberre kiterjedően gyakorta adhatnak apróbb napszámosmunkára megbízást. Ezek általában a patrónuskliens viszony keretei között jelennek meg, s jellemzőjük, hogy egy-egy parasztgazdaság egy-egy állandóan visszatérő jó emberét alkalmazza a legkülönbözőbb munkákra, az udvar- és a véctakarítástól kezdve a trágyahordáson keresztül a disznó orrának megkarikázásáig, vagy a disznók elszállításáig. Ennek a viszonyoknak alapvető jellemzője, hogy a munkavállalók részben nehéz, részben alulértékelt vagy egyenesen piszkos munkát végeznek, amit azért csak ők végeznek el, mert ők vannak a legkiszolgáltatottabb helyzetben.

ket éppen bátorságuk, szervezőkészségük és az önkormányzat hivatalával, valamint az OTP-vel kialakított jó kapcsolatuk biztosítja. Természetesen a mindkét fél megaláztatására szolgáló üzletek mellett számtalan olyan panaszról tudunk, ahol a vállalkozó — megsértve a megállapodást — kismizmizte vagy hátrányos helyzetbe hozta az építettöt. Ehhez azonban már az akcióban részt vevő hivatalok, illetve pénzintézetek „együttműködése” is szükséges.

Ipari termelés

Elsősorban a háziiparosok, specialisták s kontáriparosok tevékenységét soroljuk ide, azokat, amelyek nem főállású vagy vállalkozói típusú megélhetések. E tevékenységtípusok az ipari foglalkozások széles körét ölelik fel a kosárfonástól, a teknő- és faárukészítéstől a vályogtégla és égetett téglá előállításán át a fémtárgyak termeléséig. Elsősorban ebben a csoportban figyelhető meg leginkább az egykori hagyományosnak nevezett cigányfoglalkozások tovább élése. Általánosságban véve ezek a foglalkozások egyre inkább veszítenek jelentőségükből, s egyre kevesebb embernek, családnak nyújtanak megélhetést vagy kiegészítést a megélhetésben, annak ellenére, hogy erős törekvés figyelhető meg a régi foglalkozások felélesztésére.

Mezőgazdasági termelés

Idesoroljuk az állattartás és a növénytermesztés körébe tartozó tevékenységeket. Alapvetően két, egymástól eltérő törekvést kell rögzíteni. (1) A mezőgazdasági termelés döntő hányada a háztartás, illetve a gazdaság saját fogyasztására történik. Ezen belül megkülönböztethető egy viszonylag komplex termelés kialakítása, ami leginkább a klasszikus paraszti önfogyasztásra irányuló vegyes gazdaság képét formázza egy olyan termeléstől, ahol néhány termék szintén saját fogyasztásra történő előállítása jelenti a háztartás élelmiszer-szükségletének részbeni fedezését. (2) Az e modelltől karakterisztikusan eltérő üzemtípus az az árutermelő tevékenység, ahol néhány növény termelése jelenti a család bevételeinek jelentős részét, s ilyenformán ez adja a megélhetés alapját.

Kereskedelem

Egyik, a cigányok megélhetését talán a legrégebbi idők óta biztosító tevékenység a lókereskedelem. Kezdetben a gazdaságok lovat vettek „A” vásárbán, majd nem sokkal később „B” helyen — ahol az árak magasabbak voltak — azt értékesítették. A jövedelmezőséget alapvetően az alkudozás ügyessége biztosította, a vásárok eltérő piaci átlagárának kihasználásán kívül. Újabb forma és egyre általánosabb, hogy a lovat nem a vásárlást követően az első adandó alkalommal adják el, hanem néhány hónapig tartják, feljavítják, s így értékesítik. Többen — a hagyományos lókupeckodás helyett — minőségi lovakkal foglalkoznak, s nagy távolságokat járnak be az olcsó, kelet-magyarországi vásárhelyektől a drágább, nyugat-magyarországi vásárhelyekig. Némiképp a lókereskedésből vezethető le a használt autóval való kereskedelem, aminek egyszerűbb formája az országon belüli, bonyolultabb formája pedig Nyugat-Európa és Magyarország közötti autók forgalmazása.

A nem regisztrált kereskedés rendkívül népszerű formája a ruhával, dohánnyal, kávéval és alkohollal foglalkozó üzletelés. A kereskedők az olcsón beszerezhető és drágán eladható termékek együttjárásának helyszínét keresik, mozgási körzetük Kelet-Európa szinte egészét a Balkánig lenyúlóan átfogja. Az országhatáron át való szállítások nem nélkülözik a korrupció, az illegális behozatal és sokszor a csempészés elemeit sem. Legfőbb törekvés az árukhoz olcsón hozzájutni, és azon a lehető legmagasabb áron túladni. A kereskedelmi haszon tisztességes mértékének számít a legális kereskedelem által tisztességtelenül magasnak tartott árrés alkalmazása. Az értékesítés során az eladók igyekeznek a vevőtől a legális kereskedelmi árrést megszerezni, és megkockáztatják egy azon felüli összeg megszerzését is, amiről ugyan tudják, hogy az a vevő átverése, de számukra ez az üzletelés még tisztességes mértékét jelenti, a vevő végül is nem köteles az irreálisan magas árat megfizetni. Gyakori jelenség, hogy a kereskedők árujukat belföldön, nagybani piacokon vagy közvetlenül a termelőktől szerzik be nagy tételben, az árusítást pedig közterületeken, aluljárókban, nagy forgalmú boltok közelében bonyolítják le. A kereskedésnek ezt a formáját kezdetben a korábban is ruha- és szőnyegkereskedéssel foglalkozó oláh cigányok dolgozták ki, később azonban más oláh cigány csoportok is követték e magas presztízsű tevékenységet, sőt mára azt mondhatjuk, hogy a hagyományosan nem kereskedő magyar cigányok körében is egyre általánosabb az üzletes életforma, illetve gazdaság kialakítása.

A kereskedésnek számtalan egyéb alcsoportját lehet még felállítani, a lényeg minden esetben az, hogy az értékesítés során olyan mobil, mozgékony, a pillanatnyi piaci viszonyokra érzékenyen reagáló formákat dolgoznak ki az egyes csoportok, amelyben a lehető legrövidebbé teszik az áru útját a termelők és a vásárlók között, akként, hogy a vásárló számára az árut szinte helybe viszik. A kínált áru olcsóságával pedig egyenesen csábítják a vásárlókat, hogy részesei legyenek egy nem regisztrált kereskedelmi aktusnak. E rendkívül változatos tevékenységi kör a temető és a metróállomás előtti virág- és paprikaárusítástól a vásártól a házhoz szállított választási malacig, vagy az erdőtől a kályháig szállított fáiig terjed.

„Banktevékenység”

Egyes cigányközösségekben kifejezetten népszerű jövedelemszerzési formává vált — igaz, hogy egy-egy közösségben csak keveseket érintően — a hiteltevékenység azon nem regisztrált formája, amelyben a kiszolgáltatott helyzetben lévő romáknak magas kamatú kölcsönt folyósítanak a legközelebbi pénzfizetési napig. A kölcsönért folyamodónak például 1000 Ft kölcsönre 1500 Ft-ot kell visszaadnia a hitelezőnek. Az ily módon kihelyezett pénz uzsorakamatostól a jövedelempótló támogatás, családi pótlék vagy a szociális segély megérkezésekor vándorol vissza a hitelezőhöz. Az egyéb jövedelemmel nem rendelkező emberek így a következő hónapjukat már korábbi szűkös költségvetésükhöz képest is kevesebb összeggel kezdik meg, s ez az ördögi kör hónapról hónapra borzalmasabb helyzet elé állítja az adósokat. Amikor a kamat már nem fizethető ki a jövedelmekből, akkor a hitelező az adós ingóságaira teszi kezét, s annak vagyontárgyait a kölcsönért folyamodó beleegyezésével elárverezi. A történet vége az, hogy a szegény családok akár házuk elvesztésébe is kénytelenek belerördni.

Az „interezés” a fentebbi alapeset nagyobb volumenű formájában, a hitelező és a nem regisztrált vállalkozó között zajlik. A „szocpolos” lakásépítésre vállalkozók nagyobb — legalább a ház értékének egyharmadát kitevő — kölcsönért folyamodnak a hitelezőhöz, akinek viszont az „interes” kamatot már az épített szociálpolitikai támogatásából tudják törleszteni.

Szociális ellátás

Az utóbbi évtizedben a cseléd-, illetve csicskatartás kedvező tapasztalatait hasznosítva jó néhány közösség körében kialakult az idős hajléktalanok, illetve családból elűzött nyugdíjasok befogadásának intézménye. A családtaggá fogadott nem cigány emberek nyugdíjuk vagy egyéb járandóságuk egészének, vagy legalábbis felének leadásával teljes értékű szociális ellátáshoz — azaz nagyjából az eltartó családdal azonos színvonalú — szálláshoz és étkezéshez jutnak. Ezek a „befogadottak” az őket illető jövedelem leadásán túl aktív munkaerőjükkal is segítik a cigánycsaládok jövedelemszerző tevékenységét.

Közvetítői tevékenység

Jelentős jövedelemkiegészítő tevékenységgé vált egyes emberek közvetítői szerepvállalása. Az üzleti tranzakciókban a vásárlót és vevőt összehozó közvetítő mindkét féltől jutalékot kér, és a fennálló hallgatólagos szabályok szerint kap. Némi jóindulattal idesorolhatjuk a bártáncosi pályát választó lányok és az őket alkalmazó mulatófőnökök összeismertetését is. Ezen üzlet összehozója azonban csak a munkáltatótól kap jutalékot (mondjuk 100 000 forintot), a munkavállalótól nem.

Gazdasági típusok (esettanulmányok bemutatásával)

Bogácsi példa

A falu roma népességének döntő többsége a hetvenes években a falu déli részén épített, mára gettósodott, zárt Cs-telepen lakik (Cs = csökkentett értékű). Az egykori — elsősorban fűrőkészítéssel foglalkozó — oláh cigányok mára elvesztették anyanyelvüket, csak a legidősebbek beszélnek a romani nyelvet. A romák korábban a mai gyógyfürdő területén laktak, akkor költöztették őket jelenlegi lakóhelyükre, amikor a hőforrást feltárták, illetve hasznosítását megkezdték. A telep népessége viszonylagos ismertségnek örvend; több dokumentumfilm foglalkozott a romák nyomorúságos helyzetével — korábban a biztosítási csaláson, az öncsonkítás árán történt jövedelemszerzés, később a jelenkori döghúsfogyasztás és a tbc-kórlapokkal való üzletelés keltette fel a dokumentaristák érdeklődését. '97 tavaszán a Roma Polgárjogi Alapítvány arról tájékoztatta a közvéleményt, hogy folyamatos jogsértés éri a romákat, több vendéglátó-ipari egységben nem szolgálják ki őket.

*Ruháik egymástól örökölt, guberált, kéregetett darabok
(Szuhay Péter felvétele, Bogács, 1992)*

Bogács amúgy fejlődő, népességében folyamatosan gyarapodó falu. A két háború közti agrárproletariátusnak szinte az emléke is elfelejtődött. A háború utáni ipari foglalkoztatottság — kombinálódva a summáskodással —, a szőlő- és gyümölcstermesztés, majd az idegenforgalomba való bekapcsolódás teremtette meg a jólétet. A helyi parasztok, jóllehet, nagy számban foglalkoztatnak külső, idegen munkaerőt, mégsem alkalmazzák a romákat. Kétségtelen, hogy viszonyuk a cigányokhoz konfliktusokkal teli. A cigányok kiszorultak az idegenforgalmi hasznosítás áldásaiból, a helyi munkaerőpiacról, és mára valójában a településről is. Munkahelyeiket még a nyolcvanas évek közepén elvesztették, jóllehet, jövedelmük már akkor sem fedezte a családi háztartás általuk gondolt igényei-

nek kielégítését. Ezért is próbálkoztak többen már a hetvenes években az öncsonkítással, biztosítási pénzekhez jutás reményében. Miből élnek ma a bogácsi romák?

Vegyünk egy családfőt, akinek szegénysége a telepi 25 családhoz képest relatív gazdagságot jelent. Ennek az embernek van egy rozzant gebéje — rajta kívül ezt csak három háztartás mondhatja el magáról —, gumikerekes kocsija, szoba-konyhás lakása, néhány négyszögöles kertje (inkább udvara) és hét kiskorú gyereke. Megélhetését a családi pótlékon és a jövedelempótló támogatáson túl a fémgyűjtés — a helyi és a mezőkövesdi szemétteltelepet kutatja, s az utóbbi helyen adja le munkája eredményét, amiért keményen meg kell küzdenie, hiszen többen akarnak részesülni ugyanabból a leletből —, májusban a csigázás, ősszel a som és a kökény gyűjtése, s ezen munkák holt idényében a kosár- és seprükészítés adja. A tűzifát jobbra az erdőben szerzi be, ellenőrzi a döngkutakat — hát ha talál még fogyasztható húst — és ősszel, betakarítás után, böngészni jár a kukoricatáblákra. A többiekkel szembeni „előnyét” lovának-szekerének köszönheti, hisz távolabbi pontokra juthat el, és nagyobb mennyiségeket szerezhet be. Konyhakertet gyakorlatilag nem művelnek — erre valójában lehetőségük sincs —, s a lovon kívül csak néhány baromfit tartanak tavasztól ősziig. A családi pótlékot gyakorlatilag egészében havonta élelmiszer-nagybevásárlásra fordítják, ezzel biztosítva legalább az éhezés veszélyének elhárítását. Az alapélelmiszerek (liszt, zsír, krumpli, szalonna, száraztészta) mellé az egyéb bevételek függvényében jut kenyér, hús, tej. Ruházkodásra egyik jövedelemforrásból sem jut. A ruhák egymástól örökölt, guberált, kéregetett, vagy szánalomból ajándékba kapott darabok. A bútorokkal ugyanez a helyzet. Közüemi befizetés egyedül a villany után terheli a családot — ezt a szerény összeget még állni tudják, hiszen két 25 wattos égő, egy mosógép és a tv-készülék működik a házban. Az OTP-

tartozást rendszertelenül fizetik. A gyerekek nem járnak óvodába és napközibe, mert a befizetéseket nem tudnák teljesíteni, ezért inkább otthon maradnak és (nem) esznek. A jövedelem és bevétel jelentős hányada tehát élelmiszerre fordítódik. A tervek így egyik napról a másikra legfeljebb egyik hónapról a következőre fogalmazhatók meg. A stratégia lényege az életben maradás, a túlélés. Ebből következik, hogy aki már képes megállni a lábán, vagyis képes megfelelni a stratégia előírásainak — vagyis életben maradni —, „önálló életet” kezdhet. Ennek időpontja azonban a romaátlaghoz képest is korábbi.

Szalkszentmártoni példa

A falu oláh cigány (roma) népessége hasonlóan a bogácsi helyzethez, rendkívül nyomorúságos körülmények között él. Ok azonban nem telepi elkülönítésben élnek, illetve közvetlenül nem a község zárta ki őket. Egy részük — a sikereesebbek — a faluban, a parasztok között elszórva él, ám többségük néhány portán költözött össze, spontán módon, engedély nélkül emelt viskókkal, kunyhókkal teremtett cigánynegyedet, a Burgoszt. A faluban élők gazdasági alkalmazkodása valamivel sikereesebb, mint a telepieké. Az előző alcsoport tagjai jó munkakapcsolatban állnak a helybeli árutermelő, zöldségtermesztő parasztokkal. A gazdák elsősorban paprikával és paradicsommal foglalkoznak, két olyan növényvel, aminek munkaráfordítás-igénye igen jelentős. A palántázás, kapálás, permetezés, szedés, fűzés munkaerő-szükségletét részben a romák biztosítják, azok legalábbis, akik szoros kapcsolatot alakítottak ki a parasztokkal. Egyes napszámosok így az idény során 80–100 napot is eltölthetnek a parasztok kertészetében.

Akik ebből a lehetőségből kiszorultak, azok számára az alapvető jövedelemkiegészítést a szemételep feletti uralom megszerzése jelenti. Több roma az önkormányzattól szeretne volna megszerezni a szemételep működtetésének engedélyét, s pontos hasznosítási tervet dolgoztak ki, ám mindhiába. Így a szemételep immár illegális hasznosítása a guberalásra és szelektív hulladék-gyűjtésre korlátozódik. Ezt a jövedelmet egészítik ki a felszabaduló krumpliföldek böngészésével, az elhullott jószágok begyűjtésével, s gyakran — bevalótan — kisebb élelmiszerlopással, tekintve, hogy reménytelen helyzetükben más megoldást nem találnak. A lopás nyílt hangoztatása társadalmi helyzetükkel való elégedetlenségü-

Szalkszentmárton oláh cigány népessége rendkívül nyomorúságos körülmények között él (Kluzsán Róbert felvétele, 1997)

ket hivatott kifejezni, a „minden mindegy életérzést”, s azt, hogy azért élni és túlélni minden körülmények között kell. Fogatuk, autójuk nincs, a közelben Herbária-felvásárló nem működik, de műveletlen, illetve művelés alá nem vont terület is alig van, így a gyűjtögetés sem biztosíthat jövedelemkiegészítést.

Tiszavasvári példa

A város jelentős számú, Cs-telepen lakó gurvári cigány népesség sorsa a fenti két példához hasonlít, azzal a megjegyzéssel, hogy problémájuk súlyát mind abszolút számuk, mind a helyi össznépességen belüli relatív magas arányuk fokozza, s teszi szinte megoldhatatlanná. A reményvesztettség és a letargia, a mindenről való lemondás mértéke talán itt a legelképezhetőbb. A helyi önkormányzat ezt, ha lehet, még fokozza. A telep kialakulásának néhány évtizeddel ezelőtti jogi-közigazgatási kerete szabta meg az itteni emberek életsorsát. A szűk telkekre épült Cs-lakásort hamarosan engedély nélkül emelt apró házak szabálytalan halmaza követte, elfoglalva a már alig használt legelőt. Ennek folytatásában épülnek az utóbbi években — a szintén porta nélküli — szocpolos házak. Az épületek között embermagasságú a gaz, épp csak egy-egy szűk ösvény köti össze a házakat. Az itt élők faluból való kiszorítását erősíti a közismertté és immár szimbolikussá váló iskolai külön ballagatás ügye, a cigányok egységes „letetvezése”. Az már szinte senkinek sem tűnik fel, hogy mindenféle pénzt (munkanélküli-járadékot, családi pótlékot, szociális segélyt) a telep úgymond közösségi házában, egyben fürdőjében osztanak, rendőri biztosítás mellett. A rendőrség amúgy egész nap cirkál a telepen. A több mint száz családból mindössze öt férfinak van állása. Itt valóban alig biztosít jövedelmet valamilyen tevékenységből származó bevétel. Szinte egyetlen pluszjövedelemforrás a tavasztól ősziig terjedő napszámomunka, ám ezt is félve, bátortalanul vállalják a férfiak. A nők egyáltalán nem járnak el dolgozni. A férfiakat elsősorban Szolnok környéki gazdaságokba szállítják el mezőgazdasági munkára, akik azonban attól való félelmükben, hogy elveszíthetik jövedelepótló támogatásukat, nem szívesen vállalnak munkát. A több száz férfiből épphogy megtelik egy-egy munkásbusz. Helyben napszámomunkára egyáltalán nem alkalmaznak telepi romákat. Az asszonyok délelőttöként a városba járnak koldulni és kukázni. Jóságot gyakorlatilag nem tartanak (mindössze három családnak van lova), kertet nem művelnek, részben mert nincs területük, részben pedig mert félnék egymástól, mondván, a többiek úgymint ellopják a termést.

Ároktői példa

A faluban elsősorban oláh cigányok élnek, három nagyobb rokonsági rendszerbe tagolódva. A helyi népességen belüli arányuk 25% körüli. A faluban elszórtan helyezkednek el az innen elköltözőktől vagy egy elhunyt hozzátartozóitól megvett, megüresedett házakat birtokba véve. Ebből következően a paraszti gazdaság archaikus jellegű infrastruktúráját is megörökölték. Így a telekhez gyakran tartozik 400–600 négyszögöl kert; a portán istálló, pajta, disznó- és tyúkök, esetleg pince, magtár és nyári konyha található. Ez a feltételrendszer kedvezően hat a családok jövedelemszerkezetére, hiszen működik a mezőgazdasági termelés saját fogyasztásra szánt formája. A konyhakertet zöldségekkel,

krumplival vetik, illetve ültetik be, és disznót, baromfit szinte általánosan tartanak. Ezzel szemben a korábban általánosnak mondott lótarás jelentősége visszaszorult, illetve ha néhány gazdaság ma is foglalkozik lóval, a lótarás már nem jelenti az etnikus szimbolizáció keretét. Az ároktői romák önképe a jó élet megfogalmazásában nyilvánul meg, elsősorban házukat, illetve lakásukat, másodsorban a bőséges és jó táplálkozást preferálják, s az ezeknek való megfelelés határozza meg az ember értékét. Különbözőbb javakat nem gyűjtenek, tehát nem a felhalmozás és egyfajta versenyzés adja meg az emberek méltóságérzetét. Az ugyanakkor megfogalmazódik, hogy lehetőleg könnyű munkával lehessen megszerezni a javakat. A másik fontos szempont, hogy az emberek megőrizhessék függetlenségüket, és akár a parasztkal szembeni szimbolikus harcban is győzelmet könyvelhessenek el.

Ezeknek megfelelően a következő stratégiát dolgozták ki az elmúlt évtizedben és működtetik a mai napig: a legfontosabb jövedelemszerző tevékenység az üzletességből származik. A korábbi lovakat személyautóra cserélték le (általában régi Zsigulikra), amelyek segítségével nagyobb térbeli mozgékony-ságot valósíthatnak meg. Legfőbb jövedelmüket a ruhakereskedésből termelik Lengyelország, Szlovákia és Magyarország piacai között ingázva. Emellett az autókereskedés is néhány havonta pár 10 000 forintot hozhat a gazdaságnak. Az autók cseréje, illetve adásvétele ugyanazon az elven működik, mint azt a kereskedelmi részben leírtuk. A kereskedésnél szerényebb, ám állandó és kiszámítható jövedelmet hoz az idős és hajléktalan nyugdíjasok, illetve családból kivasztított emberek tartása, befogadása, sőt családtaggá fogadása. A befogadott parasztemberek szaktudását hasznosítva őket bízzák meg a kert művelésével és a ház körül tartott jószág gondozásával.

Jövedelemszerkezetükben jelentős összegnek tartják a halászatból és egyes növények gyűjtögetéséből befolyt pénzeket is. A Tisza öntésterületein, amikor már az ár levonul és az egykori kubikgödörökben visszamarad a víz, benne a nagy halakkal, a romák csapatostul mennek tapogatózni. A hol térdig, hol kötésig vagy nyakig érő vízben bekerítik a halakat, így egyszerre lehalásztathatják az állományt. A hal egy részét a közeli halászcárdának adják el, de kerülnek alkalmi vásárlók a falu nyaralói közül is, a zsákmány egy részét pedig elfogyasztják, illetve későbbi fogyasztásra mélyhűtik. Ez a fajta halászás hasznos jövedelemszerző tevékenység, egyszerismind kiváló időtöltés, szórakozás, ahol egymás iránti barátságukat és szolidaritásukat élhetik meg az emberek.

A cigánygyerek „kerékpárját” bámulják a többiek (Szuhay Péter felvétele, Bogács, 1992)

Hasonló hangulata van a csigázásnak vagy a kamillagyűjtésnek is. A begyűjtött mennyiség értékének, jóllehet, helye van a bevételek egészében, szűkösen még enélkül is megélnének. Abból következően, hogy fogyasztási igényeiket a jelzett mérték szerint közepes szinten tartják és nem törekszenek sem beruházásra, sem különösebb felhalmozásra, jól élnek. Így aztán a vadon termékeiért nem folyik harc. Így van ez a napszámosmunkákkal is. A helybeli parasztok — előregedő falu lévén — folyamatosan keresnek napszámosokat, s ha a romák rászorulnának, rendszeresen élhetnének ezzel a munkalehetőséggel, ám úgy vélik, nem kerülnek függőségbe a parasztoktól, hiszen erre nincsenek rákényszerítve. Kedvező helyzetüket nyilvánvalóan az is befolyásolja, hogy a környék árviszonyaihoz képest is sokkal olcsóbb az élet Ároktön. Egy-kétszázezer forintért öreg parasztházhoz lehet jutni (hozzá való telekkel), és olcsón lehet vásárolni a parasztoktól sokféle élelmiszert és alkoholt. Mondhatnánk, hogy a parasztok nemcsak idegenkednek a romáktól, hanem ilyenformán, mint vásárlókra rá is vannak szorulva, s ez természetesen fordítva is elmondható. Az általános idegenkedés mellett azonban számtalan példa van arra, hogy egy-egy helybeli paraszt olyan jó szomszédi viszonyba keveredett egyik-másik romacsaláddal, hogy már-már ott is él. Van a faluban néhány olyan romacsalád — ők jelentik a romák helyi arisztokráciáját —, akik ennél sokkal többre vágnak, szerintük az élet lényege az élet minőségének látványos fitogtatása. Van például egy kereskedő, aki hörcsögprémekkel csinált karriert. Vadászból begyűjtő lett, begyűjtőből nagykereskedő. Gazdaságát mára kiegészítette a műtárgy-kereskedelemmel is. Gyermekéből autókereskedő, kocsmák és éttermek működtetője lett. A vállalkozók és a helyi roma középosztály tagjai között gyakorlatilag nincs társadalmi kapcsolat.

*A kétegyháziak szerint a romák életének értelme és lényege a ló
(Mádl Miklós felvétele, 1998)*

Kétegyházi példa

A kétegyházi oláh cigányok közel 400 fős csoportjának nagy része az új faluban, annak is legszélsőbb utcájában, régi parasztházakban él. Az itt élő családok társadalmi helyzete egymáshoz elég hasonló, mondhatni, egy majdnem egységes kulturális stílust és gazdasági stratégiát dolgoztak ki és tartanak fenn. Tőlük részben különbözik (számtalan hasonlóság ellenére is) néhány olyan család, akik a falu régebbi részein, s nem egy tömbben, hanem a parasztok között szét-szóródva laknak. A következőkben vázolt modell az egymás mellett élő, Nagy Sándor utcai romák köréből származik.

Az itt élő emberek szerint a romák életének értelme és lényege a ló. Az az ember, akinek nincs lova, talán már nem is roma. A ló a két-egyházi romák gazdaságának alapja és mozgatója, túl szimbolizációs funkcióján. A ló segítségével lehet a legfontosabb jövedelemszerző tevékenységeket folytatni. Lófogattal lehet kimenni a nagy határú falu távolabbi pontjaira májusban a székfűért (kamilla), júniusban és júliusban a mácsonyáért (gyermekláncfű), augusztusban a bodzáért, szeptember, októberben pedig a makkért. Fogat nélkül elképzelhetetlen a kukorica, a napraforgó, de akár a krumpli böngészése (mezgerelése) is.

Az említett szezonális munkák során a család minden tagja, férfiak és nők, öregek és gyerekek egyaránt kivonulnak a határba, s együtt végzik a gyűjtőmunkát, hisz így éri meg. Gyógynövények esetében a felvásárlás közvetlen, aznapi jövedelmet hoz. Az emberek tudatos döntéssel vállalják a ritka, de nagy jövedelmet hozó gyűjtögető tevékenységet, nem pedig az amúgy rendelkezésükre álló napszámosmunkát, ami hosszan tartó, folyamatos elkötelezettséget és lekötöttséget igényel.

Rendre visszautasítják az utcájukban lakó autóbusz-tulajdonos, személyszállító vállalkozó paraszt ajánlatát, aki tavasztól őszig rendszeresen hordaná őket a növénytermesztésbe és az állattartásba napszámosnak. A vállalkozó — akinek segítségével hol teljesítménybérben, hol napszámbérben dolgozhatnak — napi 1300–2000 forint közötti összeget tud garantálni. Ez folyamatos munkát jelentene, hiszen a különböző termelési ciklusoktól függően hol birkanyírásra, hol kapálásra, hol tollfosztásra, majd ismét kapálásra, aztán ismét fosztásra mehetnének dolgozni. Ez a munka, az utazást is beleszámítva, nemritkán napi 12–14 órás elfoglaltságot jelentene. Ezzel szemben a gyógynövények gyűjtögetése addig tart, amíg egy lovas kocsis meg nem telik, tehát négy-öt órán keresztül, s ez idő alatt az 5000–7000 forint is megke-reshető.

A döntést tehát a között kellett meghozni, hogy az egyes növényeket két héten keresztül gyűjtsék-e ezen napi árért vagy több napon keresztül dolgozzanak a biztos 1500 forintért. Az itteni romák úgy döntöttek, hogy a kevesebb munkát igénylő és nagyobb egyszeri jövedelmet biztosító tevékenységet vállal-

Az az ember, akinek nincs lova, talán már nem is roma (Mádl Miklós felvétele, Kétegyháza, 1998)

ják. Ez éri meg ugyanis. Másfelől, ha egész napra mennének el napszámosmunkára a felnőttek, munka nélkül maradnának a gyerekek, és a lovakkal sem tudnának annyi időt foglalkozni.

(A személyszállító vállalkozó így egy másik romcsoportban találta meg állandó alkalmazottait. A szomszédos Elekről az általa korcsnak nevezett, románok és németek között élő magyar cigányokat hordja munkára. Az elsősorban női munkásait Nyárlőrincre, Makóra, Mezőberénybe hordja, évente ötszöri libatollfosztásra. Az első fosztásnál 1 liba után 19 forintot, majd az ötödik „tépésig” folyamatosan emelve a darabbért, már 31 forintot fizetnek. Az asszonyok teljesítménye 70 és 110 liba között mozog, erőnlétüktől és a liba korától függően. Az elekiek — a nyolcvanas évek végéig, mielőtt munkanélküliek lettek, jobbra Gyulára jártak a textilparba és a húsiparba dolgozni — mai megélhetésüket döntően az idénymunka adja.)

A kétegyháziak bevételeiben jelentős helyet foglal el a böngészés. A felszabaduló kukoricaföldön közvetlenül a betakarítás után megjelennek szekerekkel, és több fordulót tesznek a táblán maradt és általuk összegyűjtött csövekkel. Tekintve, hogy a nagyüzemi művelésben hatalmas kukoricatáblák találhatóak a falu közelében — így válogathatnak, hogy hol dolgozzanak — ott éri meg a munkát végezni, ahol a legkisebb befektetéssel a legnagyobb mennyiséget tudják megszerezni. Ezért felégetik a tarlót, hogy könnyebben észrevegyék a sárgálló csöveket. Ahol ezt nekik nem engedik, onnan továbbállnak, olyan helyet választva, ahol nyugodtan leégethetik az egész táblát.

Az így megszerzett termény nagyobb részét frissiben eladják a helybeli parasztoknak — nem várva meg a kukorica árának tavaszra való felkúszását sem —, míg kisebbik részét saját állataik takarmányozására tartalékolják. A lovakon kívül baromfit (tyúkot, kacsát) és disznót tartanak. Takarmánynövényeket egyáltalán nem termesztenek — jóllehet házaikhoz jelentős nagyságú kert tartozik —, és konyhakerti növényekkel is csak elvétve foglalkoznak.

A fogat segítségével végezhetik a fémgyűjtést is, ami az előző tevékenységhez képest csak a jövedelem töredékét adja. A fémgyűjtést is egyfajta romás tevékenység megnyilvánulásának tartják. Valódi mennyiséget azért nem remélhetnek, mert Gyula, ahol sikerrel dolgozhatnak, messze van, a falu hulladékára pedig sokan vannak.

A lovat — azon túl, hogy igásállatként használják — már tenyésztésre is tartják. Egy-két kancájuk évente ellik, így a felnevelt csikót vagy megtartják, s fogatos lóvá nevelik, vagy vásárokon értékesítik. A lóval való kereskedés nem foglalkozásszerű számukra, jóllehet, szeretik és kívánják a vásár hangulatát és a vásáron való üzletelést. Valódi üzletkötésre akkor kerül sor, amikor megélhetési nehézségeik mutatkoznak. Amikor már a gyűjtögetésből nem remélhetnek bevételt, s felélték a korábbi jövedelmeiket, nem ritka, hogy jobb lovaikat kénytelenek eladni vagy elcserélni. A téli szezonnak csökkentett lóállománnyal kezdenek neki, egyrészt a takarmányuk sem tartana ki, másrészt jóval kevesebb munkát kell végezni, s ekkor egy-egy ló is elhúzhatja a fogatot. Tavasszal aztán, ha a csikót eladják, árából vehetnek a kitelelt ló mellé egy másik fogatos lovat is. A lóban ugyanakkor tőke is fekszik. Amikor rendszeresen nagyobb bevételhez jutnak, akkor a rossz lovat mindig jobb lóra cserélik, némi ráfizetéssel, hogy aztán, amikor nincs pénzüik, újabb cserével visszaszerezzék a különbség árát.

A kétegyházi romák gazdasági stratégiája egyfelől tehát az azonnali jövedelmekre koncentrál, azokat jobbra fel is éli, másfelől pedig lehetséges tőkésít

lovakba fekteti, melyeket tetszés és igény szerint mobilizálhat. A romák itt nem törekszenek a lakásuk és öltözködésük mások számára való megmutatására, nem ez az értékmérő, nem ez az emberi élet lényege, hanem jóval fontosabbnak tartják az egymás iránti szolidaritás és tisztelet megnyilvánulását, ez pedig a lehetséges családi, rokonsági és egyházi ünnepek méltó megünneplésével érhető el. Így például a gyász vagy a haláleset különböző emlékfordulóinak ünnepe komoly megpróbáltatás elé állítja a rendező családok költségvetését. Ezek azonban olyan alkalmak, ahol az embernek meg kell mutatnia rangját és közösségen belüli társadalmi státusát.

Nagycserkeszi példa

A bokortanya-központból lett faluban közel negyven magyar cigánycsalád él. A romák egyik fele a faluban szétszórtnak, a másik fele a hetvenes években kialakított Csatelepen él. Már a korábbi évtizedekben is erősen kötődtek a mezőgazdasághoz, a tsz, illetve az állami gazdaság alkalmazottai voltak, de rendszeresen vállaltak munkát környékbeli árutermelő, szakosodott parasztgazdaságokban is. Az Autonómia Alapítvány jóvoltából 1993-tól közel tíz család önálló mezőgazdasági termelésbe fogott. A parasztnak gazdaságaiban szerzett szakismeretek feltételezték a vállalkozás sikerét. A romák törekvése alapvetően az volt, hogy a sikeres parasztgazdaságok termelési szerkezetét leképezzék, és ezáltal ők is sikeres és immár önálló árutermelőkké váljanak. A termeléshez nélkülözhetetlen szakismereteket és munkafogásokat eltanulták, így ahhoz, hogy önálló gazdaságvezetést alakítsanak ki, már csupán termőföldre és a termeléshez induló tőkére volt szükségük. Ebben támogatta őket az Autonómia Alapítvány.

Az első esztendőben a termelésre vállalkozó családok az önkormányzat segítségével a tsz-től bérelt, egy tagban lévő közös földterületet a részt vevő családok szerint közel egyholdas tagokra parcellázták fel, ahol dinnyetermesztésbe kezdtek. A termelés megindításához szükséges tőkét a alapítvány kamatmentes kölcsönként folyósította, ebből sikerült megvásárolni a vetőmagot, és ebből sikerült fedezni a melegházhoz szükséges fóliát és a vegyszereket. Az első esztendő bő termést hozott, amiből sikerült visszafizetni a hite-

A nagycserkeszi romák értékrendjébe a helybeli parasztnakhoz való sikeres azonosulás igazgatja az életet (Szuhay Péter felvétele, 1997)

Eltanulták a termeléshez nélkülözhetetlen szakismeretet és munkafogásokat (Szuhay Péter felvétele, Nagycserkesz, 1993)

tartása. Feltehetőleg az Autonómia Alapítvány támogatása generálta az önkormányzat további segítségét.

A helyi közigazgatás felismerte, hogy leginkább azzal segíti a romák társadalmi leszakadásának megszüntetését, ha gazdasági lehetőségeket teremt az önálló gazdaságvezetés kialakításához, így a független gazdaság megteremtéséhez. Az Autonómia Alapítvány sikerét éppen azok a családok bizonyítják, akik már az alapítványi gondoskodás megszűnésével saját lábra álltak. Az árutermelésre szakosodott gazdaságok legfőbb jellemzője az, hogy hosszú távú tervezői stratégia megvalósulásaként már nem az egyik napról a másikra élés kényszerét alkalmazzák, hanem képesek a betakarításig, illetve a termény értékesítéséig a korábbi bevételeket tartalékolni, azaz beosztani, és a jobbra egy összegben befolyt jövedelmeket a fogyasztás, a bővített újratermelés és a tőkésítés funkciói között újra elosztani. Ehhez persze az is szükséges, hogy a bevételek előtti hosszú hónapokat puritán fogyasztás mellett vészeljék át, aminek megvalósításában persze nélkülözhetetlen bevételi forrásokat jelent a családi pótlék, a jövedelepótló támogatás vagy a szociális segély. Másfelől a termeléshez nélkülözhetetlen a család, illetve a rokonság szoros összefogása, közös munkája.

Mind a dinnye, mind a dohány termesztése intenzív, munkaigényes kultúra. A tavasztól ősziig termelt növény munkaerő-szükséglete valójában nem enged lehetőséget más kiegészítő jövedelemforrások működtetésére. Emellett valójában csak egy saját fogyasztásra termelő kertművelés és kisállattartás képzelhető el. A nagycserkesziek értékrendjében a helybeli parasztokhoz való sikeres azonosulás igazgatja az életet. Eszerint az itteni romák értékét a gazdasági autonómia, az önálló életvezetés és a paraszti értékrend határozza meg.

leket. A termelés eredményessége megerősítette a vállalkozó családok önértékelését, szilárdá vált az a meggyőződésük, hogy képesek és alkalmasak önálló árutermelői gazdaság vezetésére.

Ennek ellenére az első termelési évet követően a részt vevő családok között konfliktus támadt, így a második évben az Autonómia Alapítvány által támogatott programban már csak az induló családok fele vett részt. A programból kiszorult családok kedvét azonban e kudarc sem tántorította el a termeléstől, így az első évben felhalmozott tiszta nyereség fel nem élt részéből immár önállóan vállalkoztak a következő évi termelésre. Elhatározásukat nagymértékben segítette az önkormányzat romákkal szembeni szolidáris maga-

Ónodi példa

Az egykori muzsikus cigányok leszármazottainak közösségéből egy helybeli vállalkozó család példáját idézzük. R. Béláné H. Carmen 1992-ben özvegyült meg, férje rejtélyes körülmények között tűnt el, majd hosszú keresés után a Sajóból került elő holtan. Az asszony gyanítja, hogy férjét a környékbeli libafarm emberei ölték meg, mert esetleg kapatos urát lopáson érték, s így akarták a többi cigányt is elrettenteni az amúgy nem ritka jószágápolástól. Korábban a házaspár gazdaságának jövedelmét egyfelől a férfi főfoglalkozású munkahelyének — a miskolci Közterület-fenntartó Vállalatnál végzett szippantói munkát — havi fizetése és az ehhez járuló maszekolás bére biztosította, másfelől kettejük második gazdaságban folytatott serénykedése — erdei fakitermelés, tűzifaaprítás és házhoz szállítás — egészítette ki. A férfi halálával az asszonynak kellett a gazdaságvezetést tovább vinnie, sőt ahhoz, hogy három kiskorú és egy ipari tanuló gyermekét eltarthassa, a ház OTP-részleteit fizethesse, a kieső jövedelmet is pótolnia kellett. Kezdetben a megélhetést — a meglévő stillfűrészre alapozva, illetve később szalagfűrészrel kiegészítve — a favágói üzem kiterjesztése biztosította. Ennek érdekében is magához vette Gyurit, aki először munkás, majd üzlettárs, végül élettárs lett. Gyuri parasztyerek, idős édesanyjával él, így csak időnként jelenik meg Carmenél, akinek nagyfia időközben megnősült, hazahozva felesé-

Libatépő asszonyok a libafarmon (Szuhay Péter felvétele, Ónod, 1992)

Főfoglalkozású szippantómunkások a miskolci Közterület-fenntartó Vállalatnál (Szuhay Péter felvétele, 1992)

gét. Így mára a háztartást jobbra a meny vezeti, ő neveli a gyerekeket is, s ezáltal Carmen nyugodtan élhet a munkának, az üzletnek. Mára a gazdaság bevételei három forrásból származnak. Egyik forrás immár hagyományosan az erdei fakitermelés. Ez szerény, ám kiegyensúlyozott és biztos pénzt jelent. Kiugró, viszont nehezebben kalkulálható a bevétel, illetve a haszon a kereskedelemből. Előbb Gyuri autója, majd Carmen 14 éves Zsigulija — amelyet a nő és nagyfia vezetnek — jelenti a munkaeszközt. Az asszony így élettársával külföldi és belföldi üzleteket bonyolít, amelyekből az élvezeti cikkeket (dohány, alkohol) a szomszédságában, illetve a soron lakó cigányoknak is árusítja. Mozgékony-sága, kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszere szinte kínálta tevékenységi körének harmadik specializálódását. A falusi cigányok körében, előbb a szűkebb rokonság, majd később az ismerősök körében szocpulos lakások építését vállalja. E konstrukció nagyjából megegyezik a „taxatív felsorolás” részben leírtakkal. Carmen története és gazdasági stratégiája nagyban különbözik az ónodi cigánycsaládokétól. Férje halála már különleges státust biztosított számára a cigányközösségen belül. Az, ahogy küzdött férje érdekében az igazság kiderítéséért, férfi módjára vette át a család irányítását és a gazdaság vezetését, tekintélyt teremtett számára. Ezen morális tőke birtokában foghat olyan munkákba, amelyek hagyományosan nem bevett tevékenységek adott közösség rendszerében, s ezért élhet Carmen alapvetően a többi cigányból is.

Az Autónia Alapítvány által támogatott tégláégetési munkaprogram (Szuhay Péter felvétele, Karcsa-Becsked, 1992)

Karcsai példa

K. Barna a kilencvenes évek elejére a klasszikus parasztgazdaság modelljét valósította meg. Fiatal korában, az ötvenes években mint vándor idénymunkás, még apjával és testvéreivel téglát vetett és égetett Kazincbarcika építkezésein, telente pedig otthon a faluban muzsikált. A tsz-szervezés idején belépett a karcsai tsz-be, ahol 30 éven keresztül dolgozott, többek között mint traktoros. A vagyonnevesítés során feleségével 5 hektár földet és egy traktort kapott. A parasz-

ti munkákat és a paraszti üzemvezetést már a tsz-évek alatt elsajátította, sőt még a hetvenes években egy nagy portájú hagyományos parasztházat vásárolt a falu szélén, ahol háztáji gazdálkodást is folytatott. A saját tulajdonába került földterületen kiteljesítette korábbi vegyes gazdaságát. Így ma földjein növényeket — elsősorban takarmányféléket — termeszt, szőlőt és gyümölcsöst gondoz — ennek megfelelően a házánál bort és pálinkát mér ki —, állatokat tart, tehenet, disznót és baromfit, amelyeket részben szerződéses formában értékesít, részben pedig feldolgozva házilag mér ki. A parasztok úgy fordulnak meg háztartásában hitelbe vásárolt termékekért, illetve kölcsönért, mint máshol ezt a cigányok teszik a parasztok gazdaságaiban. Ennek megfelelően napszámosai is a parasztok közül kerülnek ki. Mindazonáltal K. Barna nem tagadja cigány voltát, sőt tanácsadóként részt vesz egy hagyományörző cigány folklóregyüttes munkájában, és 1992-ben vezetője volt az Autonómia Alapítvány által támogatott tégláégetési munkaprogramnak. Státusa mind a cigányok, mind a magyarok körében magasan értékelt, ám ez közel sem tartható tipikusnak.

Sarkadi példa

A településen élő egykori muzsikus cigányok leszármazottainak mintegy 12 családot kitevő, egy kisebb rokonsági rendszerbe tartozó része, immár két évtizede intenzív kertművelő tevékenységgel árutermelői munkát végez: nagyban fokhagymát termeszt. A korábban részben muzsikáló, részben a parasztok gazdaságaiban napszámosmunkát végző családok kialakították saját mezőgazdasági üzemüket, ahol a helybeli parasztok mintájára intenzív monokultúras gazdálkodásba kezdtek. A fokhagymatermesztés fortélyait, tudományát és az értékesítési csatornák ismeretét a hosszú munkakapcsolat idején elsajátították, így csak határozott döntést kellett hozniuk, hogy a fogyasztás néhány esztendei szűkösségét vállalva megteremthessék az önálló gazdálkodás alapjait. Korábban bérleteket, 1990-től saját földtulajdont szerezve néhány hektáron folytatják úgy a termelést, hogy a családi gazdaság minden tagjának az év nagy részén folyamatos munkát biztosítanak. A fokhagymának való földterület szeptemberi megszántásától az októberi ültetésen át a tavaszi kapálásokig, a májustól augusztusig terjedő betakarításig, majd a fokhagyma tisztításáig és felfűzéséig és az őszi folyamatos értékesítésig jobbra minden munkát maguk végeznek el. A tervezés és tartalékolás segítségével a jövedelmek az augusztussal kezdődő értékesítési szezonban realizálhatók, ám ez a bevétel beosztva az év egész részén megélhetést biztosít a családok számára. A fokhagymával foglalkozó cigánycsaládok a parasztok között laknak, összefüggő cigánytelepet nem alkotnak, és így részben el is határolódnak a telepen élőkötől. Büszkék arra, hogy szemben szegény társaikkal, nem segélyből és szociális támogatásból élnek és egyenrangúvá váltak a parasztokkal, akiktől egyben az elismerést is kicsikarhatták. Ugyancsak büszkék arra, hogy az önálló gazdálkodást már a rendszerváltásnak nevezett időpont előtt megvalósították, és nem szorulnak alapítványi vagy a szociális földprogram segítségére. Hangsúlyozzák, hogy ők dolgozó és munkás cigányok, s ahhoz, hogy az ember talpon maradjon, szorgos és takarékos gazdálkodást és életvezetést kell kialakítania.

Tiszakanyári példa

A községben 1991 tavaszán jött létre az a civil szervezet, amely G. György vezetésével az Autonómia Alapítványnál sikerrel pályázott uborkatermesztési programra. A szervezet létrehozója és vezetője a nyolcvanas években még egy Tisza menti kavicskitermelő vállalatnál dolgozott teherautó-sofőrként, ahonnan 90-ben elbocsátották. Még aktív munkavállalói korában családja számára OTP-kölcsönrel lakást épített, és konszolidált kispolgári létformát valósított meg. Ahhoz, hogy életvezetését változatlanul fenntarthassa, újszerű megélhetést kellett kitalálnia. Sofőr lévén és mert volt saját autója is, a határok közelségét kihasználva kereskedésbe fogott. Érzékenyen reagált az üzleti élet változásaira is. Még korábban, a Grósz-kormány idején, amikor mindenki kaphatott világtűlevelet s erre éves valutakeretet, többedmagával olyan rövid ideig tartó üzletágot épített ki, amelyben más, főleg idős emberek számára megcsináltatta az útlevelet, s az arra felvehető pénzt maga vette fel, amely valutakeretet vagy eladta, vagy továbbforgatva a kereskedelemben használta fel. A kilencvenes évek elejének tipikus üzlete a Romániában nagytételben vásárolt pálinkakészletek beszállítása, itteni kiszerezése és értékesítése volt. Más családkőről tudjuk, hogy Ukrajnából rezet is szállítottak, az autó utasterét úgy alakítva ki, hogy abban közel 100 kg rézlemez, illetve tömböt helyezhettek el, s a határon áthozva ezt itthon kereskedőknek adták el. Ugyancsak általános gyakorlat volt a benzin külföldről való beszállítása és annak itthoni értékesítése. Ezek mellett foglalkoztak ruhaneműk, porcelánok külföldön való felvásárlásával és az itteni piacokon, illetve boltok előtti értékesítésével. Ezen tevékenységek mellett találta ki G. György a biztosabbnak és konszolidáltabbnak tűnő mezőgazdasági árutermelést. A tiszakanyári parasztok már hosszabb ideje foglalkoztak sikeresen uborkatermesztéssel, s folyamatosan kötöttek szerződést a nyíregyházi konzervgyárral, miáltal termésüknek eleve biztos piacot remélhettek. A parasztok üzemeiben a helybeli cigányokat is foglalkoztatták, s így azok közelebbről is megismerhették a termesztés mikéntjét. A szervezetvezető épp ezeket a tényezőket felismerve kereste meg az Autonómia Alapítványt és pályázott sikerrel. Ennek következtében mind az ő, mind még több tiszakanyári cigánygazdaság hosszú időre ráállt a sikeres mezőgazdasági termelésre. A nyíregyházi konzervgyárral ők is kötöttek felvásárlási szerződést, ám arra törekedtek, hogy ha a szabad piacon kedvezőbben értékesíthetik uborkájukat, akkor elsősorban odaszállítsák a termést, vállalva annak kockázatát is, hogy a felvásárló felé nem teljesítik a szerződött mennyiséget. A kilencvenes évek közepén még úgy működött G. György gazdasága, hogy a családtagok egymás mellett foglalkoztak a mezőgazdasági árutermeléssel és az országok közötti kereskedelemmel.

Összefoglalás

Az eddig sorolt példák természetesen tovább szaporíthatók. Általánosságban kimondható, hogy azokon a településeken, illetve azokban a gazdaságokban, ahol az emberek jövedelmező tevékenységet találtak ki a maguk számára, mintegy képesek voltak a helyi adottságokat és feltételrendszereket kihasználni és jól használni — természetesen kapcsolódva korábbi ismeretkörükhöz és kapcsolatrendszerükhöz —, ott néhány tevékenységre koncentrálnak sikeresen.

üzemszervezetet alakíthattak ki, és kevésbé sújtották őket az országban lejátszódó makrogazdasági változások.

Ahol erre kevésbé volt mód, és ahol az emberek korábban jobban ki voltak szolgáltatva a szocialista nagyipar őket proletárstátusba szorító folyamatának, ott a gazdasági szerkezetváltás után az életvitelnek nehezebb feltételei adódtak, így a fennmaradásnak a „minden lehetséges munkát meg kell fogni” kényszere alakult ki. Ebből következik, hogy ezekben a közösségekben, illetve gazdaságokban az év során akár 6–8 tevékenységtípust is váltogatnak az emberek. Ahol a megélhetés minden lehetséges formáját meg kell ragadni, ott éppen ezek a tevékenységi formák kapnak etnikus színezetet, jóllehet, ezek más nézőpontból a szegénység gazdaságának kizárólagos részét képezik. Így válik ezekben a közösségekben akár a gyűjtögetés, akár a szelektív hulladék-gyűjtés, vagy akár a mezgerelés „cigányfoglalkozás”-sá, elrettentve éppen a korábban e tevékenységet is űző nem cigány szegény embereket attól, hogy ebből éljenek.

A cigányok közötti társadalmi hierarchia csúcsán az üzletesség kap etnikai értelmezést, nagyjából úgy fogalmazva, hogy az ember értékét az önállóság, a mások gazdaságától való függetlenség, a kevés munkával szerzett nagy jövedelem és a jólét határozza meg. Ebben az értelmezésben a kereskedés, az üzletelés valójában nem munkának, hanem életformának számít, és a korábban jobbra csak az oláh cigányokra jellemző szemléletmód a cigányok más csoportjai között is egyetemes értelmezést nyert. Akár a kereskedők, akár a mezőgazdasági árutermelők már lenéznek és megvetik az általuk a szegényekre jellemzőnek ítélt megélhetési módokat, s azt éppen hogy nem cigányosnak tartják.

A cigányok számára valójában nem az a kérdés, hogy ők a formális vagy az informális gazdaságba tartoznak-e, hogy amit a jövedelemszerzés során alkalmaznak, az a közgazdaságtan szerint feketegazdaság vagy láthatatlan gazdaság, hanem az a kérdés, hogy hogyan tudják magukat a szabadság és a függetlenség kategóriáival úgy leírni, hogy a gazdasági folyamatokra minél érzékenyebben reagálva, a regisztrálás kötelezettségét megkerülve életben maradjanak, illetve hatékonyabban „termeljenek”, hogy társadalmi hátrányaikat minél hamarabb behozhassák, sőt az átlagos magyarországi háztartás életszínvonala fölé keveredjenek, mintegy elégtételt véve a többségi társadalom velük szembeni gyakorta diszkriminatívnak mondott eljárásán.